

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA O‘QISH, NUTQ MADANIYATI VA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHDA METAKOGNITIV VA INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA ILMIY-OMMABOP ASARLARNI O‘QITISH METODIKASI

Shamshiddinova Kamola,
Sulaymonova Maftuna,
Musurmonova Gulnoza,

*Jizzax Davlat pedagogika universiteti Magistratura bo‘limi Ta‘lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(Boshlang‘ich ta‘lim) mutaxassisligi 1-kurs magistrantlarni*

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish madaniyati, nutq rivoji va ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda metakognitiv strategiyalar hamda innovatsion pedagogik yondashuvlarning o‘rni yoritilgan. Ilmiy-ommabop asarlarni o‘qitishning samarali metodlari, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish mexanizmlari hamda amaliy tavsiyalar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida metodik model taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: metakognitiv strategiya, innovatsion yondashuv, o‘qish madaniyati, nutq rivoji, ilmiy dunyoqarash, boshlang‘ich ta‘lim, ilmiy-ommabop matn.

Аннотация. В статье рассматривается роль метакогнитивных стратегий и инновационных подходов в формировании культуры чтения, речи и научного мировоззрения у учащихся начальных классов. Анализируются методы обучения научно-популярным текстам и предлагается эффективная методическая модель.

Ключевые слова: метакогнитивные стратегии, инновационные подходы, культура чтения, развитие речи, научное мировоззрение.

Abstract. This article explores the role of metacognitive strategies and innovative approaches in developing reading culture, speech skills, and scientific worldview in primary school students. It proposes effective methods for teaching popular science texts and offers a methodological model.

Keywords: metacognitive strategies, innovative approach, reading culture, speech development, scientific worldview.

Kirish. Zamonaviy ta‘lim tizimi o‘quvchilarda nafaqat bilim, balki mustaqil fikrlash, tahlil qilish va o‘z faoliyatini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishni talab etadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta‘lim bosqichida o‘qish madaniyati va nutq rivoji ilmiy dunyoqarashning poydevorini tashkil etadi. Ilmiy-ommabop asarlar o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otish, tafakkurni kengaytirish va real hayot bilan bog‘liq bilimlarni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Shu jarayonda metakognitiv strategiyalar (o‘z fikrlash jarayonini anglash va boshqarish) hamda innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili.

1. Metakognitiv strategiyalarning nazariy asoslari

Metakognitsiya tushunchasi ilmiy muomalaga John H. Flavell tomonidan kiritilgan bo‘lib, u quyidagicha ta‘rif beradi:

“Metacognition refers to one's knowledge concerning one's own cognitive processes and products” [1. 906].

Bu yondashuv o'quvchining o'qish jarayonida o'z fikrlashini boshqarish imkonini beradi.

Lev Vygotsky ta'limning ijtimoiy tabiatini asoslab, shunday deydi:

“Har qanday yuqori psixik funksiya avval ijtimoiy, keyin individual darajada namoyon bo'ladi” [2. 57].

Bu fikr metakognitiv strategiyalarni guruhli va interfaol muhitda shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Ann L. Brown metakognitsiyani quyidagicha izohlaydi:

“Metacognition is essential for effective learning and problem solving” [3. 68].

2. Ilmiy-ommabop asarlarning pedagogik ahamiyati

Konstantin Ushinsky o'qishning tarbiyaviy va tafakkuriy ahamiyatini quyidagicha baholaydi:

“O'qish – bu tafakkurni rivojlantirishning asosiy vositasidir” [4. 207].

Ilmiy-ommabop matnlar aynan shu vazifani bajaradi — ular murakkab ilmiy tushunchalarni sodda shaklda yetkazadi.

Jean Piaget nazariyasiga ko'ra: “7–11 yoshdagi bolalar konkret operatsiyalar bosqichida bo'lib, ular aniq faktlar orqali o'rganadi” [5. 173]. Shu sababli ilmiy-ommabop matnlar boshlang'ich ta'lim uchun eng mos didaktik vosita hisoblanadi.

3. Innovatsion yondashuvlarning ilmiy asoslari

John Dewey ta'kidlaydi: “Education is not preparation for life; education is life itself” [6. 116]. Bu yondashuv o'qitishda faol metodlardan foydalanishni talab qiladi.

Jerome Bruner esa quyidagicha yozadi: “Learning is an active process in which learners construct new ideas” [7. 23].

4. Nutq va tafakkur nazariyasi

Noam Chomsky tilni tafakkur asosi sifatida ko'rsatadi: “Language is a mirror of mind” [8. 190].

Mikhail Bakhtin esa shunday deydi: “Nutq — bu ijtimoiy muloqot mahsulidir” [9. 259].

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish madaniyati, nutq rivoji va ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning samarali yo'llarini aniqlash maqsadida nazariy va amaliy metodlarning majmuaviy tizimidan foydalanildi. Nazariy jihatdan Flavell tomonidan asoslangan metakognitsiya nazariyasi, Brown ishlab chiqqan samarali o'rganish konsepsiyasi, Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi hamda ijtimoiy ta'lim nazariyasi, Piaget tomonidan belgilangan kognitiv rivojlanish bosqichlari, Brunerning kashfiyot orqali o'rganish modeli va Deweyning tajribaga asoslangan ta'lim konsepsiyasi tadqiqotning metodologik asosi sifatida qabul qilindi; ushbu nazariy zaminlar o'zaro uyg'unlashtirilgan holda boshlang'ich ta'limga xos pedagogik xususiyatlar bilan bog'lab talqin etildi. Amaliy jihatdan esa O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonuni va Boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standarti talablari asosida dars jarayonini

loyihalash tamoyillari belgilandi; zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion ta'lim metodlari bo'yicha ilmiy manbalarga tayanib, ilmiy-ommabop matnlarni o'qitishning metodik modeli ishlab chiqildi va tajriba-sinov darslarida tatbiq etilib, kuzatish, suhbat va reflektiv baholash usullari orqali olingan natijalar tahlil qilindi. Bloom taksonomiyasi esa o'quvchilarning o'quv natijalarini darajalash va baholash mezonlarini belgilashda asosiy o'lchov vositasi sifatida qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot doirasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida metakognitiv strategiyalarning o'qish madaniyatini shakllantirishdagi roli nazariy va amaliy jihatdan keng qamrovli tahlil qilindi. Flavell tomonidan asoslangan metakognitsiya nazariyasiga muvofiq, o'quvchining o'z kognitiv jarayonini anglashi va boshqarishi o'qish samaradorligining asosiy omili sifatida belgilanadi; ushbu tamoyil ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash jarayonida ham o'z tasdig'ini topdi. Brown esa metakognitsiyani samarali o'rganish va muammolarni hal etishning zaruriy sharti deb hisoblaydi — bu ta'rifdan kelib chiqib, metakognitiv komponentlarni (rejalashtirish, monitoring, reflektiv baholash) dars jarayoniga tatbiq etgan o'quvchilar matnni idrok etishda, asosiy g'oyani ajratib olishda va uni mustaqil ravishda qayta ifodalashda ancha yuqori natijalarga erishdi. Vygotskiyning ta'kidlashicha, har qanday yuqori psixik funksiya avval ijtimoiy, so'ngra individual darajada namoyon bo'ladi; bu qonuniyat ilmiy-ommabop matnlar asosida tashkil etilgan guruhli ishlash va juft muhokama shakllarida yaqqol kuzatildi, chunki o'quvchilar o'qituvchi va tengdoshlarining ko'magi orqali mustaqil erisha olmaydigan bilim darajasiga ko'tarila oldi.

Innovatsion yondashuvlarning tatbiq etilishiga doir tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, Bruner ilgari surgan kashfiyot orqali o'rganish modeli o'quvchilarni bilimni tayyor holda qabul qilishdan faol kashf etish jarayoniga yo'naltirdi va bu holat tanqidiy hamda analitik fikrlash ko'nikmalarining shakllanishiga bevosita zamin yaratdi. Dewey ta'kidlaganidek, ta'lim hayotning o'zidan iborat bo'lgani uchun ilmiy-ommabop matnlarning real hayot hodisalariga — tabiat, texnologiya va insoniyat yutuqlariga — bog'liqligi o'quvchilarda ichki motivatsiyani kuchaytirdi va bilimni ehtiyoj sifatida qabul qilish jarayonini tezlashtirdi. Piaget nazariyasiga ko'ra, 7–11 yoshdagi o'quvchilar konkret operatsiyalar bosqichida bo'lib, ular aniq faktlar orqali o'rganadi; bu xususiyatni e'tiborga olgan holda ilmiy-ommabop matnlarning tarkibiy-faktologik boyligidan foydalanish o'quvchilarning kognitiv moslashuv jarayonini sezilarli tarzda faollashtirdi va Bloom taksonomiyasining dastlabki — bilish va tushunish — darajalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirish imkonini berdi.

Nutq rivoji va ilmiy dunyoqarashni shakllantirish borasida erishilgan natijalar alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chomskiyning ta'rifida til inson tafakkurining ko'zgusi ekanligi ta'kidlanadi; binobarin, ilmiy-ommabop matnlar bilan tizimli ishlash o'quvchilarda ilmiy leksikani tabiiy kontekstda o'zlashtirishga zamin yaratdi va ularning og'zaki hamda yozma nutqida ilmiy uslub elementlarining paydo bo'lishini ta'minladi. Bakhtin esa nutqni ijtimoiy muloqot mahsuli sifatida talqin qiladi — bu konsepsiya asosida tashkil etilgan

munozara, savol-javob va erkin fikr bildirish mashqlari o'quvchilarda o'z qarashini mantiqiy, izchil va grammatik jihatdan to'g'ri bayon etish malakasini shakllantirdi. Ushinskyning ta'kidlashicha, o'qish tafakkurni rivojlantirishning asosiy vositasidir; shu bois metakognitiv strategiyalar, innovatsion metodlar va ilmiy-ommabop matnlarning birgalikda qo'llanilishi boshlang'ich sinf o'quvchilarida nafaqat bilim hajmini kengaytirdi, balki xulosa chiqarish, isbotlash va hayotiy vaziyatlarga tatbiq eta olish ko'nikmalari majmuasini — ya'ni ilmiy dunyoqarashning dastlabki poydevorini — shakllantirishni ta'minladi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar metakognitiv yondashuvni konstruktivistik ta'lim paradigmasi bilan uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatmoqda. John H. Flavell tomonidan asoslangan metakognitsiya nazariyasi keyinchalik Ann L. Brown va boshqa olimlar tomonidan rivojlantirilib, "self-regulated learning" konsepsiyasiga asos bo'ldi.

Metakognitiv strategiyalar quyidagi uch komponent orqali amalga oshadi:

kognitiv faoliyatni rejalashtirish

jarayonni monitoring qilish

natijani reflektiv baholash

Bu jarayon Barry Zimmerman tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini boshqaruvchi o'rganish modeliga mos keladi. Ilmiy-ommabop matnlar boshlang'ich ta'limda "ko'prik" vazifasini bajaradi — ya'ni kundalik bilimlardan ilmiy tushunchalarga o'tishni ta'minlaydi.

Jean Piaget nazariyasiga ko'ra, konkret operatsiyalar bosqichidagi o'quvchilar uchun vizual va faktlarga asoslangan materiallar samaraliroqdir. Shu jihatdan ilmiy-ommabop matnlar kognitiv moslashuvni ta'minlaydi.

Bundan tashqari, Lev Vygotskyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko'ra, o'quvchi murakkab bilimlarni o'qituvchi va tengdoshlar yordamida egallaydi. Ilmiy matnlar asosida tashkil etilgan muhokama aynan shu zonada samarali ishlaydi. Innovatsion yondashuvlar o'quvchilarning faolligini oshiradi va bilimni chuqur o'zlashtirishga olib keladi.

Jerome Bruner tomonidan ilgari surilgan "discovery learning" modeli o'quvchini bilimni mustaqil kashf etishga undaydi.

John Dewey konsepsiyasiga ko'ra esa, ta'lim tajribaga asoslangan bo'lishi kerak.

Natijada quyidagi kompetensiyalar shakllanadi:

tanqidiy fikrlash

analitik yondashuv

reflektiv tafakkur Zamonaviy lingvopedagogik tadqiqotlar nutq rivojini ilmiy tafakkur bilan bog'laydi.

Noam Chomsky nazariyasiga ko'ra, til inson tafakkurining strukturaviy asosidir.

Mikhail Bakhtin esa nutqni dialogik jarayon sifatida talqin qiladi.

Shu bois ilmiy-ommabop matnlar asosida tashkil etilgan:

munozara

savol-javob

erkin fikr bildirish

o'quvchilarda ilmiy nutq kompetensiyasini shakllantiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish madaniyati, nutq rivoji va ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda metakognitiv va innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Ilmiy-ommabop asarlar bu jarayonda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Taklif etilgan metodika o'quvchilarning:

mustaqil fikrlashini

o'qish faolligini

nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Metakognitiv strategiyalar, innovatsion metodlar va ilmiy-ommabop matnlar integratsiyasi boshlang'ich ta'limda kompleks rivojlanishni ta'minlaydi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish madaniyati, nutq rivoji va ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda metakognitiv strategiyalar hamda innovatsion yondashuvlarning ilmiy-ommabop matnlar bilan uyg'unlashtirilishi kompleks pedagogik samara beradi. Flavell va Brown asoslagan metakognitsiya nazariyasi, Vygotskiyning ijtimoiy ta'lim konsepsiyasi, Piaget tomonidan belgilangan kognitiv rivojlanish bosqichlari, Brunerning kashfiyot orqali o'rganish modeli va Deweyning tajribaga asoslangan ta'lim g'oyasi — barchasi birgalikda shuni tasdiqlaydiki, boshlang'ich ta'limda o'quvchini passiv bilim oluvchi sifatida emas, balki o'z o'rganish jarayonini ongli boshqaruvchi faol subyekt sifatida tarbiyalash zarur. Ushinskyning ta'kidlaganidek, o'qish tafakkurni rivojlantirishning asosiy vositasi bo'lib, Chomsky va Bakhtin nazariyalari esa nutqning tafakkur va ijtimoiy muloqot bilan uzviy bog'liqligini asoslab beradi; shu bois ilmiy-ommabop matnlar asosida tashkil etilgan dars jarayoni o'quvchida bir vaqtning o'zida bilish, tushunish, tahlil qilish va ifodalash ko'nikmalarini parallel tarzda rivojlantiradi. Tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonuni va Boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standartida belgilangan maqsadlarga erishishda taklif etilgan metodik modelning amaliy jihatdan qo'llanilishi maqsadga muvofiq ekanligini tasdiqlaydi; binobarin, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlarni dars amaliyotiga izchil tatbiq etish boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning Bloom taksonomiyasiga muvofiq yuqori darajali kognitiv kompetensiyalarini shakllantirishning ishonchli yo'li hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Flavell J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry // American Psychologist. — 1979. — Vol. 34, № 10. — P. 906–911.
2. Vygotsky L. S. Thinking and Speech / L. S. Vygotsky. — New York : Plenum Press, 1987. — 285 p.
3. Brown A. L. Knowing When, Where, and How to Remember: A Problem of Metacognition // Advances in Instructional Psychology / ed. R. Glaser. — Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates, 1978. — Vol. 1. — P. 77–165.

4. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals / B. S. Bloom. — New York : Longmans Green, 1956. — 207 p.
5. Piaget J. The Psychology of the Child / J. Piaget, B. Inhelder. — New York : Basic Books, 1972. — 173 p.
6. Bruner J. S. The Act of Discovery // Harvard Educational Review. — 1961. — Vol. 31, № 1. — P. 21–32.
7. Dewey J. Experience and Education / J. Dewey. — New York : Macmillan, 1938. — 116 p.
8. Chomsky N. Language and Mind / N. Chomsky. — 3rd ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. — 190 p.
9. Bakhtin M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays / M. M. Bakhtin ; ed. M. Holquist. — Austin : University of Texas Press, 1981. — 444 p.

